

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA

**VNIVERSITAT
D' VALÈNCIA**

**CULTURA POLÍTICA SOCIALISTA I IDENTITAT DE
GÈNERE A ESPANYA (1879-1939):
UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ**

TREBALL FI DE GRAU

**Presentat per:
PAU LÓPEZ CLAVEL**

**Dirigit per:
ANA AGUADO HIGÓN
Departament d'Història Contemporània**

Juny de 2013

CULTURA POLÍTICA SOCIALISTA I IDENTITAT DE GÈNERE A ESPANYA (1879-1939): UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

SUMARI

1. Presentació i justificació	2
2. Cultura política socialista i identitat de gènere a Espanya (1879-1939): un estat de la qüestió	6
2.1. Activitat política i sindical	6
2.1.1. Dones al PSOE i agrupacions femenines socialistes (1879-1931)	
2.1.2. Socialistes i Segona República: acció política i activitat parlamentària (1931-1936)	
2.1.3. La recerca d'una especificitat socialista al moviment antifeixista (1936-1939)	
2.2. Discursos polítics i identitaris	12
2.2.1. Discurs hegemònic socialista i excepcions (1879-1931)	
2.2.2. Evolució i resistències de gènere durant la Segona República (1931-1936)	
2.2.3. Identitats femenines obreres al marc de la Guerra Civil (1936-1939)	
2.3. Biografies de dones socialistes	22
3. Buits historiogràfics i reptes per a futures investigacions	23
4. Conclusió	24
5. Bibliografia	25
6. Relació de sigles utilitzades	28

1. PRESENTACIÓ I JUSTIFICACIÓ

El present treball té com a objectiu mostrar com la historiografia ha abordat, en el marc de la Història de les dones o de gènere, la identitat de gènere dintre de la cultura política socialista espanyola, entre 1879 i 1939, així com assenyalar aquells aspectes que encara no s'han investigat, després d'haver fet, en la mesura possible, una anàlisi sistemàtica de la bibliografia publicada entorn aquesta qüestió.

Per a l'estudi de la Història de les dones i les relacions de gènere¹, així com dels altres subjectes marginats per l'heteropatriarcat – i, per tant, absents o poc presents a la historiografia tradicional – ha estat de gran importància la Història Cultural, també anomenada Història Postsocial o *del gir lingüístic*, protagonitzada per Joan Scott en l'àmbit de la història de les dones i de les relacions de gènere a partir de la teoria foucaultiana del llenguatge com a generador d'identitats, qui defensa la importància de l'estudi del llenguatge i les seues relacions a l'hora d'analitzar els discursos identitaris (Mira, 2011)². Igualment significativa ha estat la nova Història Social, en incloure l'experiència *viscuda* i la consciència creada per aquesta (Aguado, 2011) i que es fonamenta en l'estudi de tots aquells referents que, en el seu conjunt, conformen un imaginari social subjectiu sobre el funcionament de la societat, així com el fet que les normes socials es reflecteixen tant en l'àmbit públic com privat de la vida quotidiana individual i col·lectiva, que és allò que, front metodologies estructuralistes clàssiques, permet veure, als individus i grups, on es produeix el canvi històric³.

¹ Partint de la falsedat de la dicotomia públic-privat, considerem que les relacions entre els sexes són relacions socials construïdes culturalment i per tant canviants, i açò ens permet estudiar-les històricament, a més, tant en l'àmbit públic – la política – com el privat – l'espai domèstic. Tanmateix, sempre parlem de les dones en relació a i amb els homes, doncs la història d'aquelles no pot entendre's tampoc si no se situa en concomitància a les relacions històriques de dominació, subordinació i desigualtat respecte als homes.

² No obstant, com indiquen Aguado i Ramos (2002) seguint a autors com Moradiellos (1993), malgrat valorar la importància de les aportacions del postestructuralisme sobre els textos, discursos i representacions, açò no ha de portar-nos a una *hipervaloració* del gir lingüístic que acabe qüestionant o fugint de la realitat històrica, doncs això implicaria perdre la científicitat – la racionalitat, l'empirisme, la causalitat – de la disciplina històrica mateixa, basada en l'estudi de les condicions de vida materials i socials en cada context històric.

³ Entenem, doncs, una definició de cultura àmplia, no sols com la transmissió de coneixements i productes, o cultura política estrictament, sinó com actituds, significats i valors compartits, expressats per símbols materials i actuacions (Burke, 1991). Hem de tindre en compte que la identitat no ha de basar-se

En estudiar les dones i les relacions de gènere des d'aquesta Història sociocultural, investiguem el comportament quotidià de les persones com actores i subjectes històrics que han creat una identitat col·lectiva a partir d'experiències compartides (Aguado i Ramos, 2002), descobrint-hi ocultacions o la seua presentació com ahistòrics. Amb això, podem entendre millor la complexitat de les relacions socials i de gènere, i descobrim el caràcter culturalment construït de les identitats de gènere (Monlleó, 2012), contribuint així a una vertadera història *global*. Al cap i a la fi, la història del gènere evidencia la complexitat de les relacions socials – identitat de gènere, origen social, ciutadania, esfera pública, treball – i això impedeix que pugua ser un simple afegit, sinó que suposa «reescribir la historia desde un paradigma y método global» (Aguado i Ramos, 2002: 291).

Aquestos plantejaments han donat lloc a obres *generals* d'història de les dones i les relacions de gènere, de les quals, en l'àmbit geogràfic occidental i cronològic modern-contemporani, podríem destacar les dirigides o elaborades per autores com Scanlon (1976), Amelang i Nash (1990), Anderson i Zinsser (1991), Duby i Pierrot (1992), Folguera, Garrido, Ortega i Segura (1997), Bock (2001) i Morant (2005). Al cas particular de l'estudi de les cultures polítiques contemporànies espanyoles, podríem esmentar el treball realitzat per investigadores com Amelia Valcárcel, Ana Aguado, Marta del Moral, Mercedes Yusta, Alicia Mira, Mª Dolores Ramos, Mónica Moreno, Giuliana di Febo, Carmen Alcade, Rosa Monlleó, Luz Sanfeliu, Rosa Mª Capel, Guadalupe Gómez-Ferrer, Mary Nash, Shirley Mangini, Pilar Folguera, Teresa Mª Ortega, Michelle Perrot, Rosa Cobo o Susanna Tavera.

Pot observar-se que socialisme i feminisme tenen una trajectòria paral·lela cronològica a Espanya, als seus orígens i desenvolupament, però no sols a nivell temporal (Capel, 2008). En comparació amb l'Europa industrialitzada, ambdós arriben relativament de forma tardana: la fundació del *Partido Demócrata Socialista Obrero*

necessàriament o única sols en qüestions professionals o socioeconòmiques, sinó també en altres, com en aquest cas el gènere.

*Español*⁴ es produirà al 1879, i no és fins després del Sexenni Democràtic quan comencem a trobar veus que podem qualificar de feministes. Si bé hi ha dones participant al moviment obrer del primer internacionalisme del Sexenni mitjançant assistència a mítings, manifestacions, vagues, col·laboracions en publicacions o creació d'associacions femenines d'oficis (Nielfa, 2006) és a partir de la fundació del PSOE i de la seua branca sindical, la UGT (1888), i de determinades experiències de sindicalisme femení autònomes, com *La Unión, Sociedad Feminista de Resistencia y de Socorros Mutuos* d'Elx, quan comença a vertebrar-se una cultura política específicament socialista i, dintre d'ella, unes identitats de gènere específiques, hereves del socialisme utòpic, el lliure pensament i el republicanisme (Aguado, 2010). És per tot això que agafem com a punt de partida la data de 1879, naixement formal de la cultura política socialista.

Hem elegit l'any 1939 com a punt final perquè aquesta data suposa un tall radical, tant de la cultura política socialista com de la identitat de gènere associada a ella (progressista, democràtica, igualitarista i feminista), com a conseqüència de la instauració a tot l'Estat espanyol del règim franquista. El triomf del franquisme va implicar l'abrupta fi de tot el moviment polític, econòmic, social i cultural desenvolupat tant pel socialisme com per la resta de cultures polítiques d'esquerra, les quals van passar a la clandestinitat, derrotades. Des del punt de vista de la identitat de gènere, el franquisme suposa una tornada als models tradicionals ultraconservadors. A més, el franquisme no és sols un tall radical en sí mateix, sinó que, quan el socialisme i el feminisme ressorgisquen, tindran poc a veure amb allò que van ser abans de 1939. És per això que, sobre tot des d'una perspectiva d'estudi històric de gènere, s'ha decidit acotar cronològicament aquest estat de la qüestió fins a 1939.

D'altra banda, cenyir-nos a la cultura política socialista representada pel PSOE i la UGT ha estat motivat per les diferències i particularitats que el socialisme, en relació amb la identitat i polítiques de gènere, va tenir respecte a d'altres cultures polítiques d'esquerra. Com és lògic, la identitat de gènere a la sí del socialisme comparteix, sobre

⁴ El PSOE va ser fundat per Pablo Iglesias amb aquesta denominació, tot i que després va passar a ser *Partido Socialista Obrero Español*, fins l'actualitat.

tot als seus orígens, molts trets amb el republicanisme i el feminisme lliurepensador i burgès, així com, a partir especialment de 1934, amb l'expansió femenina de l'antifeixisme, amb el comunisme *ortodox* i, en menor mesura, amb l'anarquisme i les ideologies marxistes *dissidents*, com veurem⁵. Però la seua longevitat cronològica, la seua capacitat de mobilització, la seua força política i sindical, la seua importància numèrica durant la Segona República i, sobre tot, la importància que les dones i les qüestions polítiques, laborals i socio-culturals vinculades a elles van tenir als discursos socialistes, justifiquen un interès particular, mai excloent, per aquesta cultura política en particular.

Els estudis de gènere plantegen introduir la variable *gènere*⁶ dintre de les diferents disciplines científiques, eixamplant així el coneixement aportat fins el moment pels discursos generals de les ciències. Així, com assenyala Miyares (2003), contràriament a la historiografia tant liberal com marxista – on determinades categories històriques són o no rellevants – les investigacions feministes o de gènere són incloents i tenen com a objectiu la contribució a una ciència no androcèntrica i realment inclusiva (Harding, 1998). Al cas de la Història, açò és una necessitat urgent, a causa de la vigència del codi disciplinari vuitcentista, i per les inèrcies que s'arrosseguen, invisibilitzant les dones o atribuint-les falsos tòpics historiogràfics, que no sols les marginen com a subjectes d'estudi de la història, sinó que contribueixen a un present menys democràtic.

La inclusió de la perspectiva de gènere als estudis superiors és recent i naix amb l'anomenada segona onada del feminisme, la qual arriba més tardanament a Espanya a causa del règim polític vigent. Aquesta és la raó per la qual la immensa majoria de la bibliografia no ens és vàlida des d'un punt de vista de gènere per a fer aquest estat de la qüestió sobre el tema elegit, doncs estén l'experiència masculina al conjunt de la població, hi ha menys fonts o el paper de les dones es considera secundari i subsidiari al dels homes, i també és el motiu pel qual les publicacions específiques sobre història de les dones i les relacions de gènere, si bé ja amb un desenvolupament acadèmic significatiu, no han aconseguit introduir-se de forma hegemònica dins del cànon històric

⁵ També deixem fora les opcions esquerranes dels nacionalismes perifèrics, com ara ERC, per les particularitats que tenen a nivell discursiu i la seua concreció geogràfica, no estatal.

⁶ Per a una definició de l'ús del concepte de gènere a la Història pot veure's Scott (1989).

oficial (Egido i Fernández Asperilla, 2011). En conseqüència, no podem parlar pròpiament de línies d'investigació historiogràfiques, si bé sí hi ha diferents interpretacions sobre múltiples qüestions, les quals tractarem que hi consten.

Per això aquest estat de la qüestió està dividit tenint en compte criteris temàtics i, alhora, cronològics. La divisió temàtica correspon, d'una banda, a l'acció i l'associacionisme polític i sindical de les dones socialistes, i d'altra, a l'evolució de la identitat de gènere a la cultura socialista. La cronològica, als tres grans períodes polítics de l'Espanya d'aquests temps: des del naixement del PSOE fins a 1931, la Segona República, i la Guerra Civil. Finalment, hem fet un apartat per a l'estudi d'experiències vitals concretes d'algunes de les principals protagonistes de què s'han fet obres monogràfiques, així com sengles epígrafs sobre els principals buits i reptes historiogràfics pendents i una breu conclusió. Per tant, la divisió correspon únicament a criteris organitzatius i, com serà palès, no es tracta de blocs cronològics i temàtics tancats.

2. CULTURA POLÍTICA SOCIALISTA I IDENTITAT DE GÈNERE A ESPANYA (1879-1939): UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

2.1. Activitat política i sindical

2.1.1. Dones al PSOE i agrupacions femenines socialistes (1879-1931)

S'han publicat nombrosos treballs que tracten la presència femenina a les agrupacions polítiques i sindicals vinculades al Partit Socialista, si bé estan més estudiats els discursos socialistes, tant hegemònics com les excepcions – sovint femenines – que no l'acció política en sí mateixa o les activitats quotidianes de les dones socialistes, com veurem. Tenint això present, el que més s'ha estudiat és l'acció política femenina,

socialista, a Madrid, des de la fundació de l'*Agrupación Femenina Socialista de Madrid* al 1908⁷.

Capel (2007 i 2008) esmenta i desenvolupa el caràcter molt minoritari de les dones al PSOE o als sindicats adherits, realitza un llistat de totes les agrupacions femenines socialistes a Espanya, analitza les xifres de militants, estableix els seus objectius i replega les principals reivindicacions. Ramos (2013) investiga l'antecedent de l'AFSM, el *Grupo Socialista Femenino de Bilbao*, fundat al 1904 per Virginia González, com una organització per a articular els interessos masculins i femenins en una nova societat socialista, sense desigualtats, i realitza un repàs sobre les principals dones vinculades al socialisme abans de la Segona República – María Cambrils, Isabel Muñoz Caravaca, Luisa Pereira, Amparo Martí – en relació a les qüestions de la doble discriminació femenina – pel capitalisme i pel patriarcat – i la necessitat d'articular-se de forma específica dintre del PSOE i de coordinar-se nivell internacional⁸.

La gran investigadora de l'AFSM és Marta del Moral. Del Moral (2012) realitza una enorme labor d'investigació de l'AFSM⁹: l'origen d'una identitat comuna de dones socialistes, els processos de mobilització de dones socialistes entre 1908 i 1913 (destacant les campanyes en què van participar i el discurs), el canvi d'actitud del victimisme a la revolució marcat per la crisi de 1917, l'augment de la conflictivitat social i laboral i la qüestió sufragista durant la postguerra i el règim primorriverista, i el procés i raons de la dissolució de l'AFSM al 1927. Del Moral estudia tant els esdeveniments polítics com el discurs de gènere i també la procedència geogràfica i l'estatus social i laboral de les militants, així com les relacions de l'AFSM amb l'ASM, agrupació local del PSOE, i les joventuts socialistes de la capital.

⁷ Temma Kaplan (Amelang i Nash, 1990) analitza també l'acció col·lectiva femenina a la ciutat de Barcelona durant les mobilitzacions de 1910, 1917 i 1918 però no des del punt de vista d'una cultura política concreta. Tot i la majoria anarcosindicalista al conjunt de Catalunya, queda pendent, des d'un punt de vista historiogràfic, i com repetirem a les conclusions, aquesta qüestió.

⁸ Potser siga interessant esmentar el treball conjunt d'Aguado i Ramos (2002), on aquesta darrera analitza la cultura política socialista en general, de la teoria a la praxi quotidiana.

⁹ Tema abordat prèviament a Del Moral (2006).

Nash (1981) i Folguera (1997) realitzen una breu síntesi de la qüestió, mentre Gómez (2009) explica les causes de l'aliança entre feminisme i obrerisme a Espanya, des de les experiències sindicals femenines a Elx, passant per l'AFSM fins els debats entre líders socialistes al llarg dels vint. Quant a aquesta qüestió i en relació amb el sufragisme, és destacable l'obra de Fagoaga (1985) per l'anàlisi en profunditat que realitza sobre el moviment feminista a Espanya entre 1877 i 1931, en particular l'estudi d'organitzacions femenines com l'ANME, la UME o la JUF, on evidentment apareixen noms de dones socialistes. El recel dels treballadors respecte a les treballadores a l'àmbit socialista, sobre tot inicialment, és visible a Nielfa (2006), la qual explica els orígens del sindicalisme específicament femení, i Mira (2011), qui assenyala el caràcter secundari del treball femení i l'hegemonia de la mentalitat burgesa sobre les famílies obreres (la qual cosa, però, com assenyalen Aguado i Ramos (2002), és heterogènia i sovint contradictòria). Aquesta qüestió la desenvoluparem amb major deteniment més endavant.

Per tant, podem afirmar que coneguem la participació de les dones a la sí d'organitzacions vinculades al PSOE de forma general abans de la Segona República, però sols l'àmbit madrileny ha estat estudiat amb profunditat, si bé el sindicalisme femení de caire socialista – UGT, sindicats femenins específics – també està present (Mira, 2006; Del Moral, 2006). Queda també pendent una anàlisi més detallada de l'acció de les dones socialistes madrilenyes un cop dissolta l'AFSM i que la gran obra de referència de Del Moral (2012) no tracta en profunditat.

2.1.2. Socialistes i Segona República: acció política i activitat parlamentària (1931-1936)

La presència femenina als espais polítics i públics es multiplica durant la Segona República dintre de les cultures polítiques tant conservadores com progressistes. La qüestió més estudiada, en general, ha estat la vinculada amb el sufragisme, en particular a l'activitat parlamentària – simbolitzada per l'enfrontament entre Clara Campoamor i Victoria Kent – entorn el sufragi femení. Dels 188 diputats que van votar a les Corts, els

82 socialistes ho van fer a favor (Capel, 2006). Vegem doncs com s'ha abordat aquesta qüestió.

Folguera (1997), Villalaín (2000) i Capel (2006) se centren en l'estudi del comportament electoral dels partits pel que fa al tema del sufragi (qüestió que veurem més endavant), però és García Méndez (1979) qui, de forma primerenca, analitza les intervencions de les diputades a les Corts republicanes sobre el projecte de Constitució, la llei de divorci, l'acta de diputada de Margarita Nelken, la política laboral, la llei de congregacions religioses, els pressupostos, la qüestió religiosa, l'amnistia, l'ensenyament, els drets de dones, xiquets i xiquetes, i fins i tot els precis i proposicions, del període 1931-1936. Aguado (2011) estudia les reivindicacions femenines al programa electoral del PSOE per a 1931 i la tasca en clau progressista i igualitarista, tant política com socio-cultural, del Bienni Progressista, així com la maduresa de l'associacionisme femení esquerrà, al marc antifeixista, des de finals de 1933, aprofundint en la defensa de la Democràcia per part de les dones socialistes.

Una obra important és la de Pablo Villalaín (2000), on s'hi realitza una anàlisi exhaustiva de la participació de les dones als debats i campanyes electorals dels comicis de 1931, 1933 i 1936, a la ciutat i província de Madrid. Villalaín analitza les candidates i el seu percentatge respecte a candidats, el nombre de vots per districte i municipi, l'afiliació política d'elegibles i electores, la participació femenina a meses electorals, premsa, i debats i col·loquis. L'autor assenyala la infrarepresentació de les dones respecte als homes, la preeminència socialista front a altres cultures polítiques pel que fa a aquesta qüestió – contraposant-hi l'escàs pes de les dones a la campanya, llevat de 1933 – i la poca importància, al menys electoralment, de la qüestió femenina front altres temes.

Per últim, i en la línia del treball de les socialistes de la Segona República de cara a un igualitarisme real i una preocupació per la millora social i cultural de les dones (Aguado, 2011), podem destacar l'aportació de Luz Sanfeliu sobre l'*Asociación*

Femenina de Educación Cívica, fundada per María Lejárraga¹⁰, creada per «proporcionar a empleadas y proletarias un foro cultural y social para formarlas en democracia» (Sanfeliu, 2010: 128), sent-hi, per tant, una organització interclassista de dones, amb activitats de molt divers tipus, semblant i relacionada amb la *Unión Republicana Femenina* de Campoamor.

Cal destacar la importància que els estudis de gènere han atorgat a acabar amb el fals tòpic, promogut per la mateixa esquerra política, de la responsabilitat femenina del triomf conservador als comicis de 1933, i que aprofundia en l'argumentació de gran part del PRR i del PRRS per oposar-se al sufragi femení (Folguera, 1997).

La desconstrucció del mite¹¹ podem trobar-la ja a l'obra de Scanlon (1976), qui al·ludeix a l'abstenció anarquista, l'hostilitat al programa socialista per la seua radicalització, el record pels fets de Casas Viejas (1933), el desencant pel fracàs de la política agrària republicano-socialista, la reorganització político-social de la dreta i la fragmentació de l'esquerra, en un sistema electoral que afavoria les coalicions. Villalaín (2000) hi afegeix el context europeu d'ascens del feixisme i la inestabilitat del vot com les veritables causes del triomf conservador, així com la constatació que la major part de l'electorat, amb independència del seu gènere, va votar majoritàriament a la dreta, i que al 1936, també amb independència del gènere, hi va guanyar l'esquerra, sense, en qualsevol cas, responsabilitzar també les dones.

¹⁰ A aquest treball hem decidit utilitzar sempre el seu cognom, Lejárraga, per esmentar-la, però a gran part de la bibliografia apareix amb el pseudònim amb què la pròpia Lejárraga hi signava, *María Martínez Sierra*, pels cognoms del seu marit, el també socialista Gregorio Martínez Sierra.

¹¹ És conegut que la gran defensora del sufragi femení, la republicana radical Clara Campoamor, en la seua famosa obra *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*, publicada al 1936, ja va defensar com les dones no van tindre la *culpa* del triomf conservador a les eleccions de 1933. També ho va fer, però, amb argumentació feminista i al·legant a causes que serien recuperades per la historiografia, la socialista Matilde Huici al 1933 (Villalaín, 2000). Això demostra que ja hi havia veus discordants a la interpretació oficial de l'esquerra, la qual cosa, però, no va aturar ni minvar la força del tòpic.

2.1.3. La recerca d'una especificitat socialista al moviment antifeixista (1936-1939)

Un dels grans problemes a l'hora d'estudiar la tasca política – i social – desenvolupada per dones socialistes a la zona fidel al Govern republicà durant la Guerra Civil és el caràcter secundari que la mateixa opció socialista va tenir a mesura que el conflicte va anar desenvolupant-se. Front el comunisme, l'anarcosindicalisme i els partits marxistes *dissidents*, republicans i socialistes van quedar a l'ombra de la política i també de la història. Per tant, és difícil trobar una especificitat socialista femenina socialista durant aquest període, més encara si tenim en compte que les dues figures femenines més conegudes (Dolores Ibárruri, *Pasionaria*, i Federica Montseny) no pertanyen a la cultura política socialista, i que algunes socialistes fins aleshores importants van passar-se al PCE, com Margarita Nelken.

Mary Nash (1981, 1999 i 2006) és l'autora que més ha estudiat aquesta qüestió. De fet, Nash és considerada potser la màxima especialista en l'estudi de les dones espanyoles de la zona republicana durant la Guerra Civil. Afirmar que «la Guerra Civil actuó como catalizador de la movilización femenina y desencadenó un reajuste en las posiciones frente a la mujer y la configuración de su papel social» però que «no hubo identificación unitaria en un proyecto común entre sus miembros» (Nash, 2006: 125). *Mujeres Contra la Guerra y el Fascismo* (1933). Aquesta, transformada després en l'*Agrupación de Mujeres Antifascistas*, va ser la gran organització femenina antifeixista d'Espanya junt a *Mujeres Libres*, anarquista, i la *Unió de Dones de Catalunya*, paral·lel de l'AMA al territori català, si bé cal tindre en compte que l'antifeixisme no constitueix una ideologia, sinó una cultura política en sí mateixa (Yusta, 2011). Nash analitza la composició dels membres dels comitès locals, destacant-hi el predomini de comunistes i socialistes (1981), i es fa ressò dels problemes apareguts entre les líders comunistes, que controlaven l'AMA¹², i socialistes com Matilde Huici, Matilde de la Torre o Matilde Cantos (1999 i 2006). Nash (1999) troba les causes de la invisibilitat socialista durant la guerra en la debilitat dels nuclis femenins i la mancança d'una política clara i

¹² Nash (1981) afirma que l'AMA era una mena de «Frente Popular femenino bajo control comunista» – tot i que no estrictament comunista en pràctiques, membres i discursos, com veiem –, raó per la qual les anarquistes es van oposar a formar-hi part.

d'iniciatives femenines, a diferència del PCE, el POUM i l'anarquisme. L'autora, però, destaca l'activitat, sobre tot d'ajuda social, que les dones socialistes van portar endavant.

Nash no és l'única autora en tractar la qüestió. Anderson i Zinsser (1992) en destaquen l'ocupació de càrrecs públics per dones socialistes com Matilde de la Torre (directora general de Comerç Interior), Mercedes Maestre (subsecretària de Sanitat) o Isabel Oyarzábal (ambaixadora a Suècia). Coincidint en les apreciacions sobre l'hegemonia comunista a l'antifeixisme femení, tant Mangini (1997) com Folguera (1997) parlen de la *Unión de Muchachas* (part de les JSU). Capel (2007) destaca la institució del *Secretariado Femenino* dirigit per Matilde de la Torre (així com el desconeixement que perviu entorn ell) i sobre tot la participació socialista a l'AMA i la UDC i les iniciatives per contrarestar-hi la influència comunista, com les de Matilde Huici. Yusta (2011) estudia els orígens i evolució de l'antifeixisme femení a Espanya relacionant-lo amb la cultura antifeixista internacional, la repressió d'Astúries des de 1934 i el clima polític de les eleccions de 1936, sent un projecte d'identitat femenina interclassista i de reunificació de l'esquerra, tot i el predomini comunista¹³, amb idees feministes, emancipatòries i igualitaristes, mentre Aguado (2011) en remarca el caràcter plural, no estrictament comunista, de l'organització, amb un pes important del socialisme.

2.2. Discursos polítics i identitaris

2.2.1. Discurs hegemònic socialista i excepcions (1879-1931)

Quantitativament, aquesta és la qüestió que més estudiada ha estat del tema que ens ocupa. En primer lloc, perquè fins el sorgiment d'una identitat de gènere al marc socialista a partir de les fundacions d'agrupacions femenines socialistes, no hi trobem un model autònom respecte d'altres models de gènere, com l'hegemònic o els progressistes

¹³ Yusta es mostra molt crítica amb la reducció de l'antifeixisme a la cultura política comunista, en primer lloc per la gran quantitat de feixismes – i, per tant, d'antifeixismes – que hi ha, i en segon lloc perquè l'antifeixisme era un moviment transversal que afectava a ideologies i capes socials diverses – com l'internacionalisme, el pacifisme o el feminisme – i per tant no pot entendre's com una eina creada per a destruir la socialdemocràcia.

(minoritaris). En segon lloc, perquè el PSOE va compartir gran part del discurs de gènere de la cultura política socialista internacional i, per tant, aquest pot servir-nos, malgrat l'especificitat espanyola. I en tercer lloc, perquè s'ha estudiat sovint de la mà de l'acció i presència política de les primeres dones socialistes, i per tant s'han analitzat les aportacions individuals i heterogènies de les principals líders socialistes d'aquest període de formació.

No és objecte d'estudi específic d'aquest estat de la qüestió el treball fabril femení a les darreries del XIX i principis del XX, però és important parar atenció, en relació a l'associacionisme exclusivament femení i l'acció col·lectiva política i sindical, al naixement d'una consciència obrera específicament femenina als sindicats femenins i la seua relació amb els partits i sindicats majoritaris, en el nostre cas PSOE i UGT.

Assumint el fet que les dones de classe treballadora sempre han realitzat activitats econòmiques en l'esfera extradomèstica i que, és més, el seu paper va ser fonamental per a la industrialització (Ramos, 2006; Nash, 2010), diverses autores tracten la problemàtica del treball femení a la qual els socialistes s'hi van enfrontar. Mira (2011), Nash (2010), Folguera (1997) i Ramos (2006) destaquen la reticència dels homes socialistes a trencar amb la divisió sexual del treball, percebuda com a natural¹⁴ i no vinculada als drets polítics ni legals; la problemàtica per a crear, doncs, una identitat femenina dins del moviment obrer realment trencadora, i els motius pels quals apareix un associacionisme específicament femení. Cal destacar la incoherència entre el discurs universalista del PSOE i el patriarcalisme sexual en matèria laboral (Mira, 2011), i la participació femenina en moviments obrers i unes reivindicacions pròpies influenciades pel republicanisme d'arrel lliurepensador sobre tot a la façana mediterrània i Madrid¹⁵ (Ramos, 2006; Nash,

¹⁴ Quant a aquesta idea, a la cultura socialista va tenir molt a veure el paper dels intel·lectuals de classe mitjana, particularment els metges socials i Gregorio Marañón, respecte al treball extradomèstic - especialment de les mares - i el concepte de *sou familiar*. El seu impacte, però, va ser menor i diferent que a les classes altes, i va ser polemitzat per socialistes com Nelken, Cambrils o María Domínguez. Aquesta qüestió, important per a la idea de família socialista, està intensivament estudiada a Aresti (2001).

¹⁵ D'Espanya, Mª Dolores Ramos és qui més ha estudiat aquesta qüestió. L'autora se centra en la influència del feminisme laic *fin-de-siècle* sobre l'aparició de nous models de feminitat en crear «experiencia colectiva de sororidad» i «experiencia colectiva de solidaridad», contribuint així a feminitzar els espais sindicals i a incloure objectius específics amb una estratègia pròpia (Ramos, 2002).

2010). A pesar de les resistències i incongruències que suposa aquest discurs, a mesura que es desenvolupa una legislació favorable a les dones i s'articula l'associacionisme femení, també com a estratègia pels partits polítics, Nash (2010) considera que el nou model de dona moderna, basat en la desigualtat de gènere però amb ja algunes reclamacions de drets, va obrir les portes a pràctiques i actituds que modificaren les bases patriarcals.

Aquesta problemàtica de conjugar la lluita proletària i els problemes i reivindicacions específicament femenines no és exclusiva del cas espanyol. El debat sobre la postura del socialisme respecte a les dones a Espanya, des de 1891, podem veure'l a Scanlon (1976) i a Capel (2008). Interessa destacar-hi l'adaptació del PSOE a la realitat del treball femení extradomèstic – com a inevitable – i l'assumpció de reivindicacions polítiques i legals igualitaristes, primer subjugant l'emancipació femenina a la lluita proletària i, després, sent l'únic partit en apostar per l'autonomia econòmica i la igualtat política (1918), si bé sempre hi va haver debat.

L'evolució ideològica del PSOE ha estat ben estudiada per Capel (2008), qui analitza les sensibilitats existents al partit – de la igualtat político-jurídica però no social a la necessitat específica d'abordar la discriminació per sexe de les dones – i de la qual destaca la proposta de *feminisme socialista* de María Cambrils, per a la qual l'emancipació obrera havia d'incloure els problemes específics de les dones, no sent únicament *compañyes* dels homes. També Marta del Moral (2012), a través del cas de l'AFSM, realitza un valuós recorregut de l'evolució del pensament sobre qüestions de gènere tant al PSOE i la UGT com per les pròpies dones socialistes, que ens permet entendre les claus d'aquesta evolució (el paper clau de la maternitat, ara *social*, de la mà dels moviments reivindicatius laborals i antimilitaristes; el desenvolupament d'experiències pròpies tot i no modificant-se, de moment, les bases del sistema de gènere hegemònic; la prioritat absoluta quant a l'educació i, en especial, l'impuls de la qüestió femenina a partir de la Primera Guerra Mundial; i l'ANME, la UME i el sufragisme, esmentant les polèmiques entorn aquesta qüestió entre l'AFSM i el PSOE i entre socialistes com Carmen de Burgos i Nelken, fins arribar a la majoria prosufragista).

De forma menys específica però fora de l'àmbit madrileny, Sanfeliu (2010) també estudia l'evolució ideològica de les dones socialistes des de les mobilitzacions laïcistes contra la *Llei del Candau* (1910) fins els contactes entre socialistes i feministes en general. És important l'aspecte interideològic, exemplificat pels contactes entre les principals socialistes i les elits intel·lectuals femenines com els esdevinguts al *Lyceum Club* per entendre l'evolució de la ideologia de gènere socialista, sobre tot de les pròpies militants, tocant aspectes com la família, el divorci i els drets polítics i civils, amb figures com Carmen de Burgos, Margarita Nelken, María Lejárraga, María Cambrils, Isabel Oyarzábal o Matilde Huici.

Aguado (2010) estudia en profunditat l'evolució del pensament igualitari des dels orígens del PSOE¹⁶. L'autora realitza un recorregut històric dels canvis esdevinguts, en aquest sentit, des dels inicis del segle XX, destacant la *por* socialista a l'emancipació femenina – no sols pel control eclesiàstic sinó també per la misogínia vuitcentista (com exemplifica el debat de Luis Pereira contra Amparo Martí a *El Socialista* al 1910) – així com la no especificitat de l'explotació i autonomia femenines – excepte, per exemple, Pablo Iglesias – o en qualsevol cas la seua no prioritat per al partit. Com la resta d'autores, Aguado assenyala la importància de les agrupacions femenines socialistes, que canviaran l'acció col·lectiva femenina del país, a partir de la I Internacional Socialista de Dones (1907) i, amb elles, l'aparició d'un pensament igualitari per a qüestionar o reformular el sistema de gènere hegemònic, amb l'augment de feministes pròpiament a partir de 1910. Per a Aguado, les dones resignificaren i s'apropriaren del llenguatge de la cultura política socialista per als seus propis interessos, de manera que, sense qüestionar el sistema de gènere i la posició de les dones al PSOE, s'hi van proposar millores culturals, educatives i laborals, i després de la Primera Guerra Mundial, ja sufragisme (pel seu caràcter democràtic i ciutadà), parlant d'un *despertar femení* socialista – protagonitzat per dones com Carmen de Burgos, María Lejárraga, Margarita Nelken o

¹⁶ És molt important, arribat aquest punt, parar atenció en allò que hem dit a la introducció sobre la importància de la cultura *viscuda*, la influència d'una ideologia i d'una *cosmovisió* particular sobre les pràctiques socials, a l'hora d'estudiar les cultures polítiques, i en particular pel que fa a les qüestions de gènere (Aguado i Ramos, 2002)

María Cambrils, de qui parla en profunditat pel seu progressisme – centrat en múltiples aspectes igualitaristes. Aguado també explica per què el PSOE va arribar a adoptar el sufragi, adduint que va ser per principis i raons electorals, la qual cosa li serà característica durant l’etapa republicana.

Junt a Capel i Aguado, Mary Nash (1981) és l’altra autora en inserir-se en profunditat dins d’aquesta qüestió. La particularitat de Nash resideix en què estudia l’evolució socialista a partir de l’experiència detallada de les pròpies dones socialistes i ens parla del seu posicionament personal front diversos temes, la qual cosa deixa constància de l’heterogeneïtat i ventall discursiu quant a qüestions de gènere. De la seua obra podríem destacar la crítica antifeminista a la destrucció de la llar; el pes de l’individualisme femení i, alhora, de la importància d’una desigualtat entre dones i homes necessària (tot i no considerar-la natural) per al seu equilibri de Maria Pi de Folch; les opcions realment feministes de María Cambrils, apostant pel reconeixement específic de la desigualtat femenina, apostant per un canvi de mentalitat social respecte al capitalisme i al patriarcat, criticant el masculisme de molts socialistes i assenyalant els homes com a responsables de la situació femenina; la condició de *recolzadores* dels homes i l’aposta pel reconeixement de la desigualtat real – sobre tot per la qüestió reproductiva – entre ambdós sexes proposada per Margarita Nelken; i, molt important, per les seues diferències respecte a Cambrils i Nelken i per ser un cas d’excelsionat *radicalisme* en temes sexuals, familiars i matrimonials, Hildegart Rodríguez, qui critica l’essència burgesa – i falsedat – del matrimoni monogàmic, rebutja qualsevol límit a la llibertat sexual, advoca per una maternitat conscient i compartida (situant-se a favor de l’ús de mètodes anticonceptius, l’avortament, etc.), i l’exemple de la qual ens pot servir per a marcar els límits feministes del PSOE.

A una obra posterior (2010) Nash analitza les crítiques al discurs dominant, maranyonià, de Cambrils, explica la importància de l’ensenyament femení per al socialisme – més teòrica que en la praxi – i analitza el pensament de Carmen de Burgos (de qui destacaríem el rebuig al paternalisme laboral i a les organitzacions sindicals específiques femenines, i el recolzament al sufragisme, la igualtat total o el divorci, així

com el fet de ser la líder de la *Cruzada de Mujeres Españolas*) i de Juarros Ortega (qui, acceptant el discurs essencialista, *biosocial*, dels metges socials, desenvolupa la complementarietat i diferència, pel fet maternal, entre homes i dones, i per tant ser la maternitat (social) el tret distintiu de la identitat femenina, necessari d'altra banda per a la seua acció política específica¹⁷).

El laïcisme és un dels eixos de la identitat de gènere socialista, i potser, junt a la irrupció en l'esfera pública, l'aspecte més revolucionari de les dones socialistes, pel fort pes que la religió tenia sobre la població femenina (Mira, 2011). Mónica Moreno (2012) analitza l'obra de Nelken *La condición social de la mujer en España* (1919), de la qual destaquem, per la seua claredat, aquesta frase: «El cristianismo mal entendido es el factor más poderoso del atraso de la mujer española» (Moreno, 2012: 185). En relació al laïcisme, trobem el projecte educatiu socialista (coeducatiu des de 1918), centrat en rescatar les dones de l'Església, i qüestió especialment important als anys vint quan, amb la consolidació del feminisme, el sufragi femení s'entenda en termes pedagògics (Ballarín (2001), estudiant l'evolució de l'ensenyament femení a l'Espanya contemporània).

Aguado (2011) efectua una apropiada síntesi de tots aquests elements, necessaris per entendre les postures ideològiques del PSOE durant la Segona República i que hem estat veient. Tot i els límits, Aguado defensa que els socialistes van aplanar el terreny per tal d'acabar amb la *condició social de la dona* a què Nelken feia referència, desenvolupant-se una consciència de gènere en termes de classe social, o siga, una igualtat social i sexual. Aquesta evolució estaria marcada per la consideració inicial de les dones com a *companyes* dels homes i, sobre tot a partir de la Primera Guerra Mundial, l'establiment del socialisme com l'*ideal de redempció femenina* (María Cambrils, Nelken, Lejárraga).

¹⁷ Aquesta qüestió la veurem més en profunditat quan parlem del període republicà a l'apartat 2.2.2. És útil, però, per entendre l'estat de pensament respecte a les noves formes identitàries basades en la maternitat no tradicional, l'obra d'Irene Palacio (2003) sobre l'ús polític i discursiu de la maternitat durant la primera meitat del segle XX.

2.2.2. Evolució i resistències de gènere durant la Segona República (1931-1936)

El creixement de l'associacionisme femení i l'augment del nombre de dones als espais públics, la major presència de dones socialistes al món de la cultura i la política, i el desenvolupament de la legislació igualitarista-progressista establerta a la Constitució de 1931, fan que el període de la Segona República siga molt interessant, en consolidar-se el projecte polític socialista de cara a les dones. Cal, com ens indiquen Aguado i Ramos (2002), parar atenció als canvis i continuïtats esdevinguts pel que fa a la vida de les dones, tant a l'esfera pública com a la privada.

L'arribada de la Segona República és vista per les dones de classe treballadora com una autèntica oportunitat per eixir de la sempiterna esclavitud en què s'hi trobaven i fargar els seus drets (Yusta, 2006; Nash, 2010), fins i tot identificant la República amb la dona, la *nova Espanya* amb la *nova dona* (Gómez Blesa, 2009). Com diu Aguado (2010), hi ha una identificació entre ciutadania, igualitarisme, democràcia, gènere, nació i República en la identitat de moltes dones obreres. També Scanlon (1976), Duch (2006) i Mangini (1997) tracten la situació de desigualtat legal i les penoses condicions quant a drets civils i situació real – econòmica, social, cultural – en què arribaven les dones espanyoles al 1931, i que són a la base d'una identitat femenina nova, identificada amb els ideals republicans.

Aguado (2010 i 2011) estudia la nova identitat de les dones socialistes que es consolida en 1931 després d'anys d'evolució i interiorització de principis igualitaristes pel PSOE. Aquesta autora, tot i reconèixer heterogeneïtat, resistències i incoherències, estudia l'apropiació i resignificació de conceptes propis de la identitat femenina hegemònica – la maternitat, la criança, la família o la maternitat – en clau igualitarista, laïcista, ciutadanista i socialista, com a estratègia de captació i mobilització socialista de les dones obreres, menor que la de les conservadores. Aguado (2010) posa com exemple el cas de Lejárraga, qui realitza una identificació entre República i pàtria, i entre mare biològica i mare social; el paper de les dones com a mares i educadores d'una nova ciutadania igualitària, laica i democràtica.

En termes semblants exposen Gómez Blesa (2009) i Folguera (1997) a Margarita Nelken com a exemple de feminisme bel·ligerant dintre de la condició materna (Moreno (2012) explica la seua posició a l'altura de 1931 en temes com ara el divorci, la prostitució i els fills i filles il·legítimes). De nou, Aguado (2011) també tracta la importància del sufragisme per al socialisme en general, sent així l'única cultura política d'esquerres en adoptar-lo per convenciment i estratègia electoral, a causa de la creença en la Democràcia com el règim que milloraria els drets de treballadors i treballadores.

El component anticlerical de la cultura política socialista, sobre tot en relació a qüestions de gènere, és també un tema recurrent. A més d'Aguado (2010 i 2011) també l'analitzen Scanlon (1976), qui explica la *igualtat en la diferència*¹⁸ de les dones seguint els discursos de María Lejárraga, Pilar Velasco, Victoria Priego i María de la Torre; Mangini (1997) i Duch (2006), les quals parlen sobre tot del laïcisme de Nelken; Yusta (2006), per a qui el problema no era tant religiós com de dominació masculina i desinformació; i Nash (1981) i Villalaín (2000), pel control social de l'Església sobre les dones en el marc del sufragi femení. Resulta important l'aportació de Moreno (2012) per les anàlisis literals dels discursos de Nelken, Lejárraga i De la Torre des de 1931 respecte a l'ensenyament catòlic i les ingerències polítiques de l'Església.

L'obra de Villalaín (2000) torna a ser interessant per l'anàlisi sistemàtica dels discursos polítics de dones socialistes i l'evolució ideològica del PSOE entre 1931 i 1936. S'hi tracta el debat sobre el sufragi (Lejárraga a favor, Nelken en contra), el distanciament del PSOE del republicanisme progressista, i l'apel·lació a la figura de la mare social – en els termes explicats per Aguado – a *El Socialista* durant 1933 i 1936¹⁹.

¹⁸ Malgrat que un dels atacs més exitosos del conservadorisme antifeminista cap a les feminitats alternatives va ser el qualificar d'antifemenines les dones progressistes per abandonar els rols tradicionals (Scanlon, 1976), l'esquerra política, per a defensar-s'hi i aturar la captació d'aliats i aliades obrers per l'Església, va defensar pràcticament sempre la diferència natural entre dones i homes, amb, però, la necessitat d'igualtat de drets.

¹⁹ Aquesta idea, molt desenvolupada durant la Guerra Civil, pot veure's fàcilment a la consigna de vot del PSOE a les dones als comicis de 1933 i 1936, on s'apel·la a la seua condició de mares, dones o companyes dels homes, però on també veiem el deute de les dones amb el PSOE per la seua tasca igualitarista: «¡Mujer! Tu voto debe ser socialista. Por solidaridad con tu marido. Por el futuro de tus hijos. ¡Mujer!

Algunes autores fan referència específica a la incapacitat del PSOE per abraçar un vertader discurs igualitarista que es reflectira en la pràctica. La cita de Paul Preston de què Duch es fa ressò «la franqueza combativa de Nelken no coincidía con lo que ellos esperaban de una mujer» (Duch, 2006: 210) és il·lustrativa de les limitacions de molts homes quant a qüestions de gènere, com hem vist a l'apartat anterior, i l'explicació per la qual les vuit diputades socialistes van tindre una trajectòria tan complexa i problemàtica. N'és simptomàtica, per exemple, l'abstenció a la votació del sufragi femení a les Corts de socialistes importants com Indalecio Prieto, qui va dir que era com un *apunyament* contra la República (Villalaín, 2000; Scanlon, 1976), o testimonis d'homes igualitaristes com Gregorio Martínez Sierra, expressant que «hombres y mujeres eran ahora desoladora y prosaicamente iguales» (Scanlon, 1976: 289), però, sobre tot, a l'àmbit laboral.

En qualsevol cas, no es pot definir un retrat homogeni de la quotidianitat quant a identitats i relacions de gènere durant la Segona República a causa tant de les reformes com de les continuïtats (Folguera, 1997). Allò que sí podem afirmar és que, malgrat les múltiples resistències i els matisos que hi trobem, al període 1931-1936 la igualtat de gènere – política, legal, laboral i cultural – és un element fonamental de la cultura política socialista, la qual va desenvolupar tanmateix estratègies de captació de les simpaties femenines apel·lant a la seua feminitat però en clau cívica i democràtica, moderna, i tenint en compte l'experiència política col·lectiva de les pròpies socialistes desenvolupada entorn el PSOE.

2.2.3. Identitats femenines obreres al marc de la Guerra Civil (1936-1939)

De la mateixa manera que ocorre quan analitzem l'activitat político-social de les dones socialistes al context bèl·lic, pel que fa als discursos i identitat de gènere durant el període de 1936-1939 a la zona republicana per les cultures polítiques d'esquerra resulta difícil trobar una *autonomia* socialista respecte a la comunista – sí hi ha, però,

Rebélate contra tu vida entristecida por la miseria: ¡vota por los socialistas! Votad por la República que tanto os ha dado.» (Rodrigo, 1994: 260).

diferències, al menys teòriques, entre comunistes i anarquistes –, més encara si tenim en compte la importància simbòlica de l'antifeixisme femení, element comú de les ideologies polítiques esquerranes, i, com hem dit abans, l'absència de caps visibles socialistes i l'adhesió de part d'aquests al PCE (si bé, com diu Yusta (2011), el discurs de l'AMA va depassar àmpliament el discurs comunista representat per Dolores Ibárruri, per la seua heterogeneïtat, com demostren postures emancipatòries com, segons Mangini (1997), la de la socialista Matilde Huici).

De forma primerenca, Scanlon (1976) afirma que la Guerra Civil va produir les condicions favorables per a la realització del, fins aleshores teòric, model de *dona nova*, en posicionar-se contra el feixisme i haver de reemplaçar els homes als llocs de treball, difonent-se la imatge de dona activa i identificant-se la llibertat de la dona amb el triomf de la República. Scanlon presenta la fita que va ser l'organització de la primera columna de la JSU per Aurora Arnáiz, qui després va enrolar-se al PCE, en el marc de desorganització i caràcter milicià de les forces republicanes en esclatar el conflicte, però admet que aquesta imatge va ser substituïda per la dona treballadora, que la majoria de dones van romandre a la rereguarda, i que gran part del treball el van fer comunistes i anarquistes. En canvi, Alcalde (1976) analitza la moral revolucionària durant la guerra i conclou que no hi havia massa diferències respecte a la burgesa.

Treballs més recents, però, matisen aquestes imatges. Nash (2006) reconeix el trencament dels espais públic i privat amb la invasió del paper de mare i de mestressa de casa a tot l'àmbit civil fruit de la incorporació necessària de les dones al treball i el nou escenari que això suposava per a reivindicacions igualitaristes, però això no implica necessàriament canviar ni la divisió sexual del treball ni la mentalitat hegemònica. Nash estudia l'evolució de la figura de la milicià, primer aclamada per una qüestió propagandística però ràpidament rebutjada i criticada tant per l'AMA i *Mujeres Libres* com per les forces polítiques i sindicals d'esquerra (Nash, 2006; Yusta, 2011), fins la prohibició per Largo Caballero a finals de 1936. Malgrat la revalorització del paper social de les dones, no es van qüestionar les relacions de poder entre gèneres ni els papers tradicionals de la dona, com demostren l'escàs triomf de la llei d'avortament catalana o la

censura a la prostitució, o la continuació de les discriminacions laborals i la incomprensió pels companys sindicalistes, fins i tot a les col·lectivitzacions (Nash, 2010), però en qualsevol cas va ser un moment de gran mobilització política i social, de resistència, d'autonomia, d'accés a la cultura i de desdibuixament de la dicotomia públic-privat. Com Anderson i Zinsser (1992), podem afirmar que a la consigna *homes al front, dones a la rereguarda* el que hi ha és una coincidència entre activitat política i extradomèstica.

A banda de la figura de la miliciana i en relació a açò últim, Nash (1999) també tracta la figura de la mare-esposa combativa, autèntic símbol de la rereguarda, que lluita, a través de tasques de recolzament, pel benestar familiar i social. Segons Yusta (2011) l'aprofitament de la maternitat i la feminitat per aconseguir la mobilització prou republicana ja és en sí mateix rupturista i feminista, tenint en compte la identificació entre feixisme i opressió femenina.

Com hem vist a l'apartat anterior, Aguado (2011) ens dóna les claus per entendre aquest model, que podríem anomenar, seguint l'autora, *feminisme maternalista*, per ser una identitat basada en una maternitat diferent a la tradicional, social, igualitarista i ciutadana, perquè les dones feren seua la causa republicana i socialista, equiparant-la a elements tradicionals de la identitat femenina. Tenint en compte que pràcticament totes les dirigents socialistes van ser part de l'AMA (Lejárraga, Nelken, Manzano, de la Torre, Oyarzábal), podem concloure que aquest model va ser l'interioritzat pel socialisme femení de 1936-1939, independentment de compartir-lo amb les comunistes.

2.3. Biografies de dones socialistes

Si és difícil trobar noms propis de dones socialistes, més enllà de les més conegudes com María Lejárraga, Carmen de Burgos i, sobre tot, Margarita Nelken, aquesta última, sobre tot, vinculada al debat sobre el sufragi femení, més complicat encara resulta conèixer dades personals, significatives a nivell polític, de les líders socialistes que, malauradament, no han passat a la història.

Ja hem comentat que Marta del Moral (2012) realitza una anàlisi intensiva de les dones que van formar part de l'AFSM al llarg de la seua història, però, què sabem de la vida de les socialistes en concret? García Méndez (1979) fa una aportació interessant al seu estudi sistemàtic de l'actuació de les dones a les Corts republicanes, més enllà de les conegudes Clara Campoamor, Victoria Kent i Margarita Nelken. García Méndez esmenta María Lejárraga, Veneranda García, Julia Álvarez Resano – l'única socialista nomenada a Escrivà (2007) en una revisió testimonial de 30 dones pacifistes vinculades a l'esquerra, i una de les dones més amagades a la Història – i Matilde de la Torre. Una biografia més extensa d'aquestes dues darreres dones ens la dona Mangini (1997), de la qual cal destacar fonamentalment els problemes als quals van haver-hi de fer front, per discriminació al partit o per invisibilització front figures comunistes o anarquistes, Margarita Nelken i Matilde de la Torre.

És important, tanmateix, l'aportació de Moreno (2012) en analitzar discursos i escrits de Nelken i Lejárraga i, per ser una obra monogràfica sobre ella, la d'Antonia Rodrigo (1994). També d'aquestes dues socialistes parla Gómez Blesa (2009) però referint-se sobre tot al seu pensament polític. Escapa al marc d'aquest treball, però potser resulte interessant fer menció a Kirkpatrick (2003) per la visibilització de les aportacions a l'àmbit de la literatura d'avantguarda de María Lejárraga i de Carmen de Burgos.

3. BUI TS HISTORIOGRÀFICS I REPTES PER A FUTURES INVESTIGACIONS

No anem a repetir-nos ací quant als principals buits de la investigació històrica sobre el tema que ens ocupa ja assenyalats als apartats anteriors, però sí paga la pena insistir en la idea que gran part de les investigacions s'han desenvolupat sobre l'experiència femenina socialista madrilenya, tant pel que fa a l'AFSM com les anàlisis electorals de la República. Deixant de banda el cas de Catalunya, ben estudiat per Nash (2010, per exemple) i on el pes socialista és menor (per la força de la CNT, el marxisme els partits catalanistes i el marxisme dissident), queda molt per saber de la resta de

l'Estat. Seria interessant, particularment, una investigació com la realitzada a Madrid per Marta del Moral (2012), en la mesura en què les fonts ho permeteren, al País Valencià, per la importància de la cultura política socialista tant a València i Alacant com a les ciutats industrials del sud (Alcoi o la conca del Vinalopó).

Com Yusta (2011) assenyala, hi ha pocs treballs específics sobre les dones antifeixistes de cultures polítiques no comunista ni anarquista, i queda pendent conèixer el paper concret de les dones antifeixistes a la rereguarda republicana en relació als conflictes amb el bàndol franquista i els propis conflictes interns a la zona republicana, incloent la d'aquells noms femenins que coneguem.

Si bé tenim constància de la idea fonamental sobre l'homosexualitat al PSOE i també, com hem vist, algunes opinions personals que anirien en la línia de la revolució sexual proposada per Alexandra Kollontai a la Unió Soviètica, el lesbianisme a les cultures polítiques d'esquerra ha estat ignorat, o negat, per la historiografia anterior a 1970 (Anderson i Zinsser, 1992). Mangini (1997) troba a faltar l'estudi de l'homosexualitat i de la violència sexual a les presons durant l'etapa bèl·lica.

Per últim, seria de gran utilitat fer un compendi sistemàtic dels discursos que es conserven de dones socialistes, doncs les intervencions que hem pogut trobat, literals o analitzades, són parcials i se centren únicament en determinades dones i determinats temes (Carmen de Burgos, María Cambrils, Margarita Nelken i María Lejárraga sobre tot entorn el treball, el sufragi femení, el divorci, la igualtat legal i la nova feminitat).

4. CONCLUSIÓ

Tenint en compte allò esmentat a la introducció d'aquest treball, la història de les relacions de gènere encara no ha estat incorporada de forma sistemàtica ni ha esdevingut hegemònica dins de l'explicació històrica general, malgrat la seua capacitat explicativa i resultats d'investigació. Tot i això, a principis del segle XXI estem assistint a un

enlairament de publicacions sobre història de les dones, i particularment en relació a les cultures polítiques republicana, socialista i antifeixista, però també catolicista. Aquest augment numèric de publicacions és palès des de principis dels noranta, i ha anat en una doble direcció: la inclusió de la història de les dones treballadores a la història de les dones en general – destacaríem les obres globals d'Anderson i Zinsser, 1992; Folguera *et al.*, 1997; i Morant, 2006 – i l'estudi detallat de determinades cultures polítiques. En el cas específic del socialisme, cal ressaltar els treballs propis i coordinacions d'historiadors com Mary Nash – moviment obrer en general, antifeixisme femení a la Guerra Civil, treball femení i àmbit català –, Rosa Capel – presència de les dones al PSOE i associacionisme femení socialista –, Ana Aguado – ciutadania i identitat de gènere socialista – i, més recentment, Marta del Moral, aprofundint en la línia de Capel.

Podem concloure, doncs, que actualment disposem de bibliografia suficient, quantitativament i qualitativa, com per poder aprofundir més en l'estudi de la temàtica proposada, molts dels aspectes de la qual encara tenen moltes zones ombrejades.

5. BIBLIOGRAFIA

AGUADO, Ana; RAMOS, Mª Dolores (2002), *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis

AGUADO, Ana (2005), *Ciudadanía, mujeres y democracia*, *Historia Constitucional, revista electrónica*, 6, 2005, 11-27

AGUADO, Ana (2010), *Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta*, *Historia Social*, 67, 131-154

AGUADO, Ana (2011), *Politización femenina y pensamiento igualitario en la cultura socialista durante la Segunda República*. En: Ana Aguado, Teresa Mª Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València - Granada, Universitat de València - Universidad de Granada, p. 145-172

ALCALDE, Carmen (1976), *La mujer en la guerra civil española*, Madrid, Cambio 16

AMELANG, James S.; NASH, Mary (1990), *Historia y género. Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, València, Alfons el Magnànim

ANDERSON, Bonnie S.; ZINSSER, Judith P. (1992), *Historia de las mujeres. Una historia propia*, vol. 2, Barcelona, Crítica

- ARESTI, Nerea (2001), *Médicos, Donjuanes y Mujeres Modernas. Los ideales de feminidad y masculinidad en el primer tercio del siglo XX*, Bilbao, Universidad del País Vasco
- BALLARÍN, Pilar (2001), *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, Madrid, Síntesis
- BURKE, Peter (1991), *Formas de hacer historia*, Madrid, Alianza
- BOCK, Gisela (2001), *La mujer en la historia de Europa: de la Edad Media a nuestros días*, Barcelona, Crítica
- CAPEL, Rosa M^a (2006), El sagrado derecho de votar. En: Isabel Morant, coor., *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV, Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, p. 77-100
- CAPEL, Rosa M^a (2007), *Socialismo e igualdad de género: un camino común. 30º aniversario de la Secretaría de Igualdad*, Madrid, Editorial Pablo Iglesias
- CAPEL, Rosa M^a (2008), Mujer y socialismo (1848-1939), *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 7, 101-122
- DEL MORAL, Marta (2012), *Acción colectiva femenina en Madrid (1909-1931)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela
- DUBY, Georges; PERROT, Michelle, coors. (1992), *Historia de las mujeres en Occidente*, Madrid, Taurus
- DUCH, Montserrat (2006), *Dones públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*, Tarragona, Arola Editors
- EGIDO, Ángeles; FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (2011), *Ciudadanas militantes feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*, Madrid, Eneida
- ESCRIVÀ, Cristina (2007), *La paz es nuestra. 30 mujeres de un infinito*, Tavernes Blanques, L'Eixam Edicions
- FAGOAGA, Concha (1985), *La voz y el voto de las mujeres. 1877-1931*, Barcelona, Icaria
- FOLGUERA, Pilar (1997), Las mujeres en la España Contemporánea. En: Elisa Garrido, Pilar Folguera, Margarita Ortega, Cristina Segura, *Historia de las mujeres en España*, Síntesis, Madrid, p. 417-572
- GARCÍA MÉNDEZ, Esperanza (1979), *La actuación de la mujer en las Cortes de la II República*, Madrid, Ministerio de Cultura
- GÓMEZ BLESA, Mercedes (2009), *Modernas y vanguardistas. Mujer y democracia en la II República*, Madrid, Laberinto
- HARDING, Sandra (1998), ¿Existe un método feminista? En: Eli Bartra, *Debates en torno a una metodología feminista*, México DF, Universidad Autónoma Metropolitana, p. 9-34
- KIRKPATRICK, Susan (2003), *Mujer, modernismo y vanguardia en España (1898-1931)*, Madrid, Cátedra

- MACKINNON, Catharine A. (1995), *Hacia una teoría feminista del Estado*, Madrid, Cátedra
- MANGINI, Shirley (1997), *Recuerdos de la resistencia. La voz de las mujeres de la guerra civil española*, Barcelona, Península
- MIRA, Alicia (2011), Imágenes y percepciones de las mujeres trabajadoras en la sociedad liberal y en la cultura obrera de finales de siglo XXI y principios del XX. En: Ana Aguado, Teresa Mª Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València - Granada, Universitat de València - Universidad de Granada, p. 99-122
- MIYARES, Alicia (2003), *Democracia feminista*, Madrid, Cátedra
- MONLLEÓ, Rosa (2012), *Las mujeres en la España contemporánea. Modelos de género, sociabilidad y ciudadanía (I)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I
- MORADIELLOS, Enrique (1993), Últimas corrientes en Historia, *Historia Social*, 16, 97-114
- MORENO, Mónica (2012), República, género y religión. Las mujeres ante la política laicista republicana. En: Mª Concepción Marcos del Olmo, Rafael Serrano, *Mujer y política en la España contemporánea (1868-1936)*, Valladolid, Universidad de Valladolid, p. 183-202
- NASH, Mary (1981), *Mujer y movimiento obrero en España, 1931-1936*, Barcelona, Fontamara
- NASH, Mary (1999), *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*, Madrid, Taurus
- NASH, Mary (2006), Republicanas en la Guerra Civil: el compromiso antifascista. En: Isabel Morant, coord., *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV, Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, p. 123-150
- NASH, Mary (2010), *Trabajadoras: un siglo de trabajo femenino en Cataluña (1900-2000)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya
- NIELFA, Gloria (2006), La regulación del trabajo femenino. Estado y sindicatos. En: Isabel Morant, coord., *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. III, Del siglo XIX a los umbrales del XX*, Madrid, Cátedra, p. 313-351
- PALACIO, Irene (2003), *Mujeres ignorantes: madres culpables. Adoctrinamiento y divulgación materno-infantil en la primera mitad del siglo XX*, València, Universitat de València
- PARTIDO SOCIALISTA OBRERO ESPAÑOL (1998), *La participación de las mujeres en el PSOE y en las instituciones públicas*, Madrid, PSOE-Secretaría de Participación de la Mujer
- RAMOS, Mª Dolores (2002), La cultura societaria del feminismo librepensador en España (1895-1919). En: Amparo Quiles, Teresa Sauret, coords., *Prototipos e imágenes de la mujer en los siglos XIX y XX*, Málaga, Universidad de Málaga, p. 73-98
- RAMOS, Mª Dolores (2006), Radicalismo político, feminismo y modernización. En: Isabel Morant, coord., *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV, Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, p. 31-52

- RAMOS, Mª Dolores (2013), Mujeres españolas y europeas. Ciudadanía y luchas democráticas en las tres primeras décadas del siglo XX. En: Rosa María Capel Martínez, coor., *Presencia y visibilidad de las mujeres: recuperando historia*, Madrid, Abada Editores, p. 313-358
- RODRIGO, Antonia (1994), *María Lejárraga, una mujer en la sombra*, Madrid, Vosa
- SANFELIU, Luz (2010), Derechos políticos y educación ciudadana. Feminismos progresistas en el primer tercio del siglo XX, *Historia Social*, 67, 113-130
- SCANLON, Geraldine M. (1976), *La polémica feminista en la España contemporánea (1868-1974)*, Madrid, Siglo XXI de España Editores
- SCOTT, Joan (1989), El género, una categoría útil para el análisis histórico. En: J. Alemany; M. Nash, coors., *Historia y Género. Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, València, Alfons el Magnànim, p. 23-56
- VILLALAÍN, Pablo (2000), *Mujer y política: la participación de la mujer en las elecciones generales celebradas en Madrid durante la II República (1931-1936)*, Madrid, Instituto de la Mujer
- YUSTA, Mercedes (2006), La Segunda República: significado para las mujeres. En: Isabel Morant, coor., *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV, Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, p. 101-122
- YUSTA, Mercedes (2011), La construcción de una cultura política femenina desde el antifascismo (1934-1950). En: Ana Aguado, Teresa Mª Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València - Granada, Universitat de València - Universidad de Granada, p. 253-282

6. RELACIÓ DE SIGLES UTILITZADES

- AFSM: Agrupación Femenina Socialista de Madrid
- AMA: Agrupación de Mujeres Antifascistas
- ANME: Asociación Nacional de Mujeres Españolas
- ASM: Agrupación Socialista Madrileña
- CNT: Confederación Nacional del Trabajo
- ERC: Esquerra Republicana de Catalunya
- JSU: Juventudes Socialistas Unificadas
- JUF: Juventud Universitaria Femenina
- PCE: Partido Comunista de España
- POUM: Partido Obrero de Unificación Marxista
- PRR: Partido Republicano Radical
- PRRS: Partido Republicano Radical Socialista

PSOE: Partido Socialista Obrero Español

UDC: Unió de Dones de Catalunya

UGT: Unión General de Trabajadores

UME: Unión de Mujeres Españolas